

Szalai Ágnes

Somlyó végvára és az északnyugat-erdélyi kondomínium az Apafi-korszakban*

Az erdélyi hódoltság, valamint az Erdélyi Fejedelemség és a térségben a 17. század folyamán is terjeszkedő Oszmán Birodalom határvidékén kialakult többes birtoklás (*condominium*) vizsgálatával máig adós a történelemtudomány. A téma ugyan nem került el az oszmanista történészek figyelmét,¹ részletekbe menő kutatásában mégis kivételnek számít és máig meghatározó Szakály Ferencnek a múlt század második felében megjelent monográfiája. Annak ellenére, hogy munkájában nem kimondottan az Erdélyi Fejedelemségre fókuszált, több fejezetet szentelt az erdélyi-oszmán kondomínium elemzésének is.² A kérdés célzott feltárásának hiánya bizonyára azzal is magyarázható, hogy az erdélyi-oszmán kondomínium okozta politikai, gazdasági és társadalmi konfliktusok az egyébként is kevésbé kutatott Apafi-korszakban (1661–1690) erősödtek fel.

Várad (1660) és a Partium nagy részének elfoglalását követően ugyanis az oszmánok Erdély korábbi „kapuját” központtá téve új tartományt hoztak létre. Az Erdélyi Fejedelemség és a váradi vilájet között azonban – az Oszmán Birodalom más hódoltsági peremvidékeihez hasonlóan – nem tisztázódott a pontos határvonal. Ennek hiányában a korábbiakban a fejedelemség szerves részét képező partiumi és egyes erdélyi vármegyék számottevő részére a fejedelemség és a váradi török tartomány egyaránt igényt tartott, azok mindkét félnek adózni kényszerültek.³

A kettős birtoklás egyre szélesedő sávjában az erdélyi érdekek érvényesítését, a jogfolytonosság lehetőség szerinti fenntartását és a helyben maradó lakosság védelmét a „területileg illetékes” erdélyi végvárak látták el.⁴ Köztük Somlyó, amelynek hatásköre elsősorban a fejedelemség északnyugati részére, így Kraszna, Közép-Szolnok és Bihar vármegyére terjedt ki. A megváltozott helyzetben az erdélyi állam és a földesurak érdeke egyaránt a társadalom helyben tartása volt: az „új” oszmán birtokosok mellett ugyanis a „rég” erdélyiek és partiumiak továbbra is igényt tartottak a térségbeli adóikra, ahogyan a kincstár is korábbi bevételeire. Utóbbiak nélkülözhetetlenek voltak az erdélyi gazdaság és végvárrendszer,

* A tanulmány a European Research Council CoG 101043451 projektjének keretében készült.

¹ Hegyi 1985; Hegyi 2007: 1603–1617; Feneşan 1990, 1991.

² Szakály 1981: 134–139, 350–405.

³ Szakály 1981: 382–405. A váradi vilájet és az Erdélyi Fejedelemség közötti adóztatási konfliktus kiindulópontjára összefoglalóan lásd: Szalai 2023a: 237–239. A Magyar Királyság és hódolt területeinek viszonyrendszerében jó példa erre a helyzetre az 1663-ban alapított érsekújvári vilájet működése. Hegyi 2019: 146–148; Michels 2021: 27–64.

⁴ Szalai 2023b; Szalai 2024.

különösen Somlyó működtetéséhez. Ennek érdekében ki kellett alakítani az együttélés mindkét fél számára elfogadható kereteit. Somlyó és az általa védett vidék ráadásul különleges eset abból a szempontból, hogy itt az erdélyi kormányzat és a térségben élők mindennapjait az oszmánok jelenléte mellett tovább terhelte a felső-magyarországi királyi katonaság portyái és hódoltató törekvései is.

A tanulmány célja az oszmán hatalom árnyékában a kondomíniumban élők és Somlyó végvára közötti „kölcsonös egymásrautaltság” vizsgálata, s erre építve a határ menti zónában a többes birtoklás társadalmi és gazdasági hatásainak, valamint a mindennapi életben bekövetkező változásoknak egyes eseteken keresztül történő bemutatása. Emellett kiemelendő, hogy az oszmán hódítás a vidék társadalmát is átalakította – igaz, ideiglenesen, de bizonyos szempontból máig hatóan. A birtokos társadalom szintjén végbemenő változást az egyéni életutakban bekövetkező fordulatok szemléltetik: a helybeli, jövedelmük nagy részét elvesztő birtokosok egy része az erdélyi végvárak kötelékében vállalt tisztiséget, akárcsak sorstársaik a Magyar Királyságban. Az erdélyi (gazdasági) igazgatásba ily módon betagozódó személyek „karrierútjainak” a vizsgálata szintén a tanulmány részét képezi.

SOMLYÓ VÉGVÁRRÁ ALAKÍTÁSA ÉS ELLÁTÁSÁNAK TÖRVÉNYI SZABÁLYOZÁSA 1660 UTÁN

Várad elését követően az állam és adózó lakosainak védelme érdekében a fejlődési kormányzat egyik első feladata az volt, hogy ütőképes védelmet szervezzen az oszmánokkal, valamint az északnyugati vidék esetében a felső-magyarországi királyi katonasággal szemben. Stratégiai jelentősége és földrajzi elhelyezkedése miatt elsőként a Váradhoz közeli, Bihar vármegyei (vár)uradalmi központ, Székelyhíd került az erdélyi kormányzat látóterébe. A vár „előléptetése” Várad helyettesítőjének azonban hamar megghiúsult, a két nagyhatalom között zajló háborúskodást lezáró 1664. évi vasvári béke ugyanis Székelyhíd várának lerombolásáról határozott.⁵ Ebből adódóan az Apafi-kormányzat egy Kolozsvár központú, több véghelyből álló, észak-dél irányú végvárrendszer kialakítását vette tervbe, s egyik láncszemének már az 1660-as évek első felében Somlyó várát szemelte ki.⁶

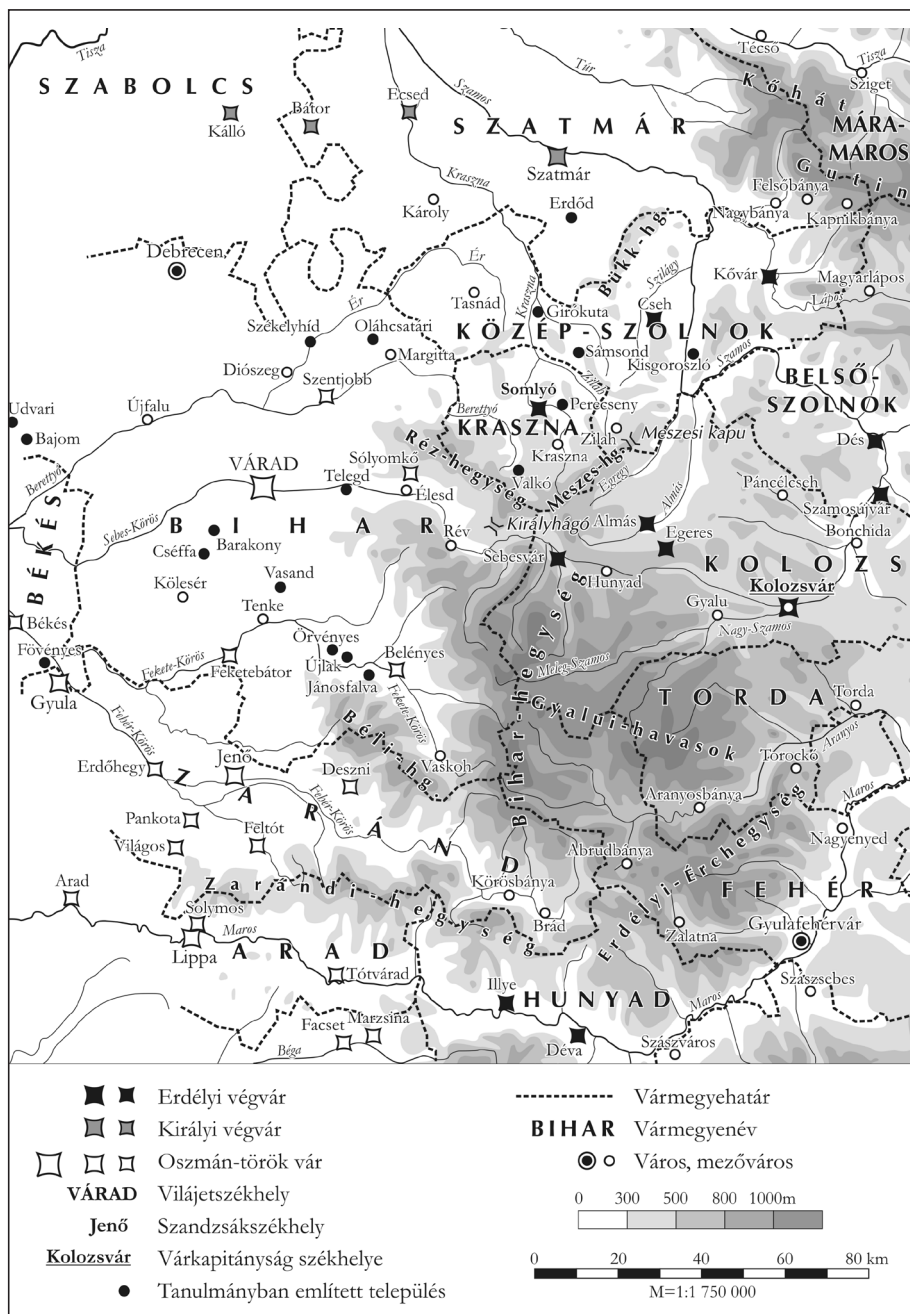
Somlyó már a középkorban is a Partium egyik jelentős vára volt, története viszonylag jól adatolt a szakirodalomban.⁷ A vár legismertebb *possessorai* a Báthoryak voltak, a családot már a 14. században a vár és tartozékainak birtokosai között találjuk. Somlyó az általunk vizsgált időszak első felében is a Báthory-familia magánbirtoka volt, később a vár és tartozékai *inscriptio* révén a Gyerőffy, majd

⁵ Szalai 2019.

⁶ Szalai 2021a; TML III: 256, 354; EOE XIII: 63, 334.

⁷ Wolf 1981: 395–409; Wolf 1983.

1. térkép

Az erdélyi–oszmán határvidék az Apafi-korszakban

A térképet készítette: Nagy Béla.

a Bánffy családhoz kerültek.⁸ Annak ellenére, hogy a vár magánkézben volt,⁹ az oszmánokkal szembeni védelem megszervezése céljából az erdélyi végvárok állapotfelmérését a fejedelmi tanács megbízásából végző két tanácsúr, Béldi Pál és Ebeni István már 1665 tavaszán Somlyó erődítése mellett foglalt állást, megálla-
pítva, hogy a Kraszna vármegyei várak közül „erősebb sokkal mindeniknél és alkalmasabb” is a Szilágyság, valamint az Érmellék védelmére.¹⁰ A vár erődítése 1665 tavaszán-nyarán meg is kezdődött,¹¹ eleinte azonban az oszmán portyák és a vár elfoglalására vonatkozó fenyegetőzések mellett¹² némi nehézséget jelentett, hogy a magyarországi birtokain élő Báthory Zsófia sérelmezte a véghely több száz fős állami őrséggel való megerősítését. Az özvegy fejedelemasszony panaszait azonban a rendek, félve Erdély vesztétől, visszautasították,¹³ így a rövid „köz-játék” lezárulta után elhárult az akadály a több száz fős erdélyi lovas és gyalogos had Somlyón történő állomásoztatása előtt.¹⁴

A *praesidium* folyamatos és biztos ellátásáról azonban az erdélyi kormányzatnak mielőbb gondoskodnia kellett. Már 1665 őszi országgyűlési határozat rendelkezett a végvári katonaság fenntartásáról, meghatározva, hogy bizonyos „fiskális proventusok”, vagyis a kincstári bevételek mellett a kifejezetten erre a célra kivetett öt forintos adóból fedezik a várkatonaság zsoldját és ellátását. Az adó beszédésével a parciális adószedőket (*perceptor*), a végvárok közötti „újraelosztásával” pedig a török dúlás miatt Váradról Kolozsvárra menekült, kimondottan a végvárok fenntartására kivetett adók begyűjtésére kinevezett fizetőmestert, Szalárdi Jánost bízta meg az erdélyi országgyűlés. Ezek alapján Szalárdinak a „rendkívüli” taxa mellett a Szamoson túli, azaz az oszmánok adóztatása által leginkább érintett partiumi vidékről származó bevételekből kellett (volna) kifizetnie a várak katonaságának a zsoldját és kiadnia a számukra rendelt terménybeli járandóságot.¹⁵ Ahogyan az erdélyi védelem egyik kulcsfigurája, Bánffy Dénes tanácsúr

⁸ Petri 1901: 142–156. A Gyerőffy és Bánffy család Somlyóval kapcsolatos irataira lásd a teljesség igénye nélkül: ANR DJC Fond Familial Bánffy fasc. 668 [egyes irat]; ANR DJC Fond Familial Bánffy I. Registrul, fasc. 39. nr. 3–10, 18r–v; ANR DJC Fond Familial Bánffy fasc. 46. nr. 1–3; ANR DJC Fond Familial Bánffy fasc. 49. nr. 13; ANR DJC Fond Familial Bánffy II. Registrul, Vol. 2., fasc. P. nr. 11, fasc. V. nr. 3–4.

⁹ Megjegyzendő, hogy Várad elését követően az ország védelme szempontjából fontos magánvárak „állami támogatása” bevett gyakorlat volt. Lásd erre példaként Sebesvár esetét: Szalai 2023b: 118–121.

¹⁰ TML III: 479. A várfelmérés részletei: Szalai 2021b.

¹¹ Mátyás-Rausch–Szalai (kiad.) 2021: 246–247; ANR DJC Colecția personală Mike Sándor nr. 1067.

¹² MNL OL P 1239 1–1665–12.

¹³ EOE XIV: 15, 136–138.

¹⁴ A katonaság pontos létszámára egyelőre csak 1686-ból van adatunk: 111 lovas, 46 német, 22 darabont, 54 gyalogos katona szolgált ekkor Somlyón, illetve a somlyói főkapitány irányítása alá tartozó közeli Cseh várában 21 lovas és 18 gyalogos. MNL OL P 659 14. cs. nr. 328/166r–172v.

¹⁵ EOE XIV: 140, 155. Ez a somlyói végvár esetében hat havi zsoldot és két havi búzabeli járandóságot jelentett az 1660-as években.

– a nehézségeket előre látva – némileg rosszallóan megállapította: a végvidéki „praesidiumok fizetéseknek nagy részét [a rendek] vetették az Partiumra”.¹⁶

Habár a hódoltsági peremvidék adózását a soron következő országgyűlési határozatok is igyekeztek pontosítani,¹⁷ az uralmi válság háborúi során komoly károkat elszenvedett és aztán az oszmánok által folytonosan sarcoltatott térségből az adók beszolgáltatása rendszerint akadozott.¹⁸ Ennek következtében többször reális esélye volt a somlyói őrség lázadásának, ezzel együtt pedig a vár esetleges oszmán kézbe kerülésének is.¹⁹ Így a kondominiumban a végvidéki katonaság ellátását szolgáló partiumi adók beszedésének biztosítása érdekében a kérdéskörre nagy rálátással rendelkező Szalárdi János már 1665 őszén ajánlást tett az erdélyi kormányzatnak. Úgy vélte, hogy a főbb erdélyi végvárak kapitányait, köztük Somlyóét, főispáni tisztséggel is fel kellene ruházni az erdélyi kormányzatnak, annak érdekében, hogy együttes katonai és közigazgatási hatalmuknál fogva könnyebben biztosíthassák az erdélyi joghatóságot a Partiumban, beleértve az adók beszedését is. Szalárdi azt javasolta továbbá, hogy a hódoltság alá eső térség ellenőrzését „osszák fel” Déva, Sebesvár és Somlyó végvára között. Utóbbi véghely ellenőrzése alá tartozónak a Sebes-Köröstől északra fekvő területet, a Berettyó térségét, az Érmelléket és Várad környékét szánta a fizetőmester.²⁰ A Kraszna és a Közép-Szolnok vármegyei főispáni és a somlyói várkapitányi tisztség összekapcsolását a korszak második felében egyértelműen alátámasztják a források.²¹

A hódoltsági peremvidékre vonatkozó ellenőrzés törvényileg szabályozott felosztásával ugyan nem találkozunk, a gyakorlat mégis azt mutatja, hogy valamiféle megegyezés történhetett e tekintetben a véghelyek között már az 1660-as években. A somlyói *praesidium* ugyanis alapvetően az említett, észak-bihari hódolt területeket, valamint a Kraszna és Közép-Szolnok vármegyei hódoltsági peremvidéket felügyelve érintkezett leginkább a nehéz körülmények ellenére helyben maradt lakossággal és került konfliktusba a váradi katonasággal. Tudjuk ugyanakkor, hogy a korszak második felében, 1675-től Somlyó vára és őrsege törvényileg is hangsúlyosabb szerepet kapott az oszmánokkal szembeni védelemben:²² a véghely ellenőrzési területe az akkori főkapitány, Olasz Ferenc számára kiadott utasítás alapján, a korábbiak mellett a teljes hódolt Bihar és Békés vármegyére kiterjedt.²³ Az erdélyi kormányzat ezzel egyértelműen igyekezett garantálni

¹⁶ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 207/7–8. Másolatban: MNL OL P 659 18. cs. nr. 658/60–61. Lásd még erre a kérdésre: TML IV: 36.

¹⁷ EOE XIV: 190–192.

¹⁸ Koncz 1899: 226–227, 337.

¹⁹ MNL OL P 1239 1–1666–4; TML IV: 40, 49; MNL OL X 4788 11697. tekercs [Numerus nélkül]. Bethlen János I. Apafi Mihálynak, Teremi, 1666. augusztus 1.

²⁰ TMÁO IV: 277. Vö. Szakály 1981: 391–393.

²¹ Petri 1901: 231.

²² Ebben bizonyára szerepe volt Bánffy Dénes kolozsvári főkapitány 1674. évi kivégzésének és ezzel együtt a korszak első felében a Váradal szembeni végvárakat „tömörítő” kolozsvári várkapitányság felbomlásának. Lásd erre: Trócsányi 1980: 73.

²³ EOE XVI: 181; MNL OL P 1239 1–1680–1. nr. 22–33.

a fejedelemség és a lakosság védelmét, az adók beszedésének biztosításával az erdélyi végvárrendszer – beleértve Somlyó – működtetését, és az erdélyi jogfolytonosság megőrzését a hódoltságban és a hódoltsági peremvidéken.

A TÖBBES BIRTOKLÁS ÉS AZ OSMÁN ADÓZTATÁS

A somlyói végvár által ellenőrzött térségben érthető módon a „birtokosok”²⁴ általi adóztatás és annak a helybeli népesség mindennapjaira való hatása kerül elő legtöbbször a forrásokban. Mindez nem meglepő, hiszen a helyben maradt társadalom nagy része az oszmán hódítás következtében esetenként akár négyfelé is adózni kényszerült: Erdély és a váradi vilájet részére az állami adókat, valamint a „régii” partiumi vagy erdélyi és az „új” oszmán „földesurak” sarcait kellett beszedeltetni a helybelieknek. Az uralmi válság háborús viszonyai után a lakosságot az adók megadása érdekében sok esetben mind az erdélyi, mind az oszmán fél engedményekkel és világosan rögzített feltételekkel akarta helyben tartani, valamint az „adóegység” gyarapítása érdekében próbálta visszacsábítani az elmenekült népességet korábbi otthonába. A térségben bekövetkezett óriási mértékű népességpusztulás és elvándorlás miatt erre biztosan nagy szükség lehetett, hiszen már az 1660-as évek első esztendeinek forrásai arról számolnak be, hogy a hódoltságban „ahol négy falu, öt volt boldog időben”, most mindegyiket csak „öt-hat ember lakja”.²⁵

A közép-szolnoki és krasznai lakosságnak a Somlyó várában tartott vármegegyei gyűlésen elhangzó beszámolójából egyértelműen kitűnik, hogy a váradi török tartomány vezetői kezdetben azzal az ígérettel igyekeztek helyben tartani és hazacsábítani a lakosságot, hogy az erdélyiek minden *harács*, azaz adóköteles ház után csupán évi egy tallér állami adóval tartoznak nekik. Ugyanezen szöveg szerint az oszmán tisztségviselők azt is leszögezték, hogy a későbbiekben sem emelik meg a „császár adóját”.²⁶ Habár tudjuk, hogy ez a summa az évek folyamán megsokszorozódott,²⁷ a legnagyobb terhet mégsem ez, hanem az oszmán „földesurak” általi adókövetelés, esetenként azok pénzbeli megváltása jelentette a népesség számára.

Várad elfoglalását követően ugyan a vilájet vezetői biztosították arról a hódoltatott vidék lakosságát, hogy mindössze a megtermett búza után kell dézsmát adniuk a váradi katonaságnak, valamint abrakkal és némi füstpénzzel tartoznak számukra,²⁸ az „új földesuraknak” való adóztatást mégis alapvetően a katonák

²⁴ Az idézőjel használatát a kondomínium területén az oszmán birtokosokra, illetve földesurakra az indokolja, hogy a térségben állomásozó oszmán katonák, kisebb részben állami alkalmazottak valójában nem voltak tényleges birtokosai a földnek, csupán javadalombirtokként élvezték annak bevételeit. Hegyi 1995: 55, 98, 167–168; Hegyi 2019: 42, 50–53, 89–94, 292.

²⁵ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 398/17–18. Lásd még: Szalai 2019: 146.

²⁶ Petri 1901: 337, 339.

²⁷ Lásd erre példaként: ANR DJC Colecția socoteli princiare fasc. 35. nr. 5.

²⁸ Petri 1901: 339.

és a lakosság közötti külön egyezségek szabályozták.²⁹ Ez esetben is előfordult, hogy az oszmán urak, annak érdekében, hogy adófizetőik ne hagyják el a vidéket, vagy esetleg újakat szerezzenek maguknak, kedvező fizetési feltételeket ajánlottak. Például a szentjobbi oszmán tisztségviselő azzal kereste meg a Kolozsvárra menekült nemességet, biztosítva őket oltalmáról, hogy bátran telepedjenek le Súlyomkőn és építsenek falut. Cserébe más oszmán földesurakhoz viszonyítva jóval kevesebb adót kért, ahogy ígérete szót: „szegénységben számomra egy-egy bokor ember tartozzék egy tallérral esztendőnként, kegyelmetek [azaz a nemesség] pedig egyik-egyik három tallérral”.³⁰

A legtöbb esetben azonban az volt a jellemző, hogy az oszmán katonaság és tisztségviselők saját szükségleteik kielégítése érdekében évről évre folyamatosan növelték sarcaikat és a legkülönbözőbb adónemekkel gyarapították a társadalom terheit. Számos szilágysági település példája mutatja, hogy az eredetileg követelt füstpénz megadásán túl falvanként évente több tíz, esetenként száz forintra rúgó pénzbeli adót követeltek, példának okáért templom-, porta-, palánk- vagy cövekpénz címszó alatt. Hasonlóan óriási megterhelést jelentettek a társadalom számára a különböző természetbeni adókövetelések: a gabona mellett a minden bizonnyal a sebesülések gyógyítására is használt méz, a vaj, a vágómarhák vagy a korszakban jelentős kereskedelmi haszonnal kecsegtető só „megdézsmálása”.³¹ Emellett a „hagyatéki adó” is általánossá vált a váradi törökök sarcainak sorában: minden meghalt gazda után egy tehenet követeltek, illetve nemcsak gyilkosság, hanem bármely emberhalál esetén szintén közel 100 tallér „bírsággal” büntették a fogyasztó lakosságot.³² Összességében megállapítható, hogy gyakorlatilag az 1640-es években már hódolt erdélyi vármegyékre, így Zaráandra és Biharra a temesvári, gyulai és/vagy aradi oszmánok által kivetett adók „terjedtek át” és váltak általánossá a tőlük északabbra létrehozott váradi vilájet által hódoltatott vidékre is.³³ A rendkívül nagy és folyamatosan növekvő, évente vármegyénként akár több ezer forintot is kitevő adókat a lakosság az évek során egyre kevésbé tudta előteremteni, ahogyan azt a krasznai és közép-szolnoki lakosság képviselői panaszolták, az oszmán adóztatás miatt gyakran „már kenyerünk is alig marad”, lassan teljesen elpusztult az otthonuk.³⁴

Emellett azok a városok is megroppantak a terhektől, amelyek az oszmánokkal egyösszegű adózásban egyeztek meg. Közülük kiemelendő Debrecen mezővárosa, amely *khász* birtokként Várad elfoglalását követően évi 8 000 tallérral tartozott az új tartomány urainak.³⁵ Előfordult, hogy önmagában ennek az

²⁹ Lásd erre példaként egy szentjobbi szpáhi levelét a pocsjai jobbágyok adózásáról: Izsépy 1962: 76–77.

³⁰ ANR DJC Colecția personală Mike Sándor nr. 1214. Részletesebben: Szalai 2021c: 243–244.

³¹ Szilágyi 1867: 479–480. Vö. Hegyi 2019: 143–149.

³² Petri 1901: 338. Vö. Hegyi 1985: 237; Hegyi 2019: 119–120.

³³ Buza 2017: 119–121.

³⁴ Petri 1901: 339.

³⁵ Zoltai 1906: 7–9. Debrecen mezővárosa emellett évi 2 000 tallérral tartozott az egri vilájet számára is.

adóösszegnek az előteremtése is nehézséget jelentett: 1663-ban például a város közgyűlése a lakosság hátralékban lévő borbéli adójának azonnali beszedése mellett döntött az oszmán sarc mielőbbi kifizetésének reményében.³⁶ Az évente két részletben Váradra beszolgáltatott összeg mellett a rendkívüli adók is megnehezítették a debreceniek mindennapjait. Az oszmánok hadba szállásakor több ezer forintra rúgó költséggel és/vagy élelmiszerral kellett támogatniuk a katonák ellátását,³⁷ előfordult a város vármunkákhoz szükséges alapanyag beszállítására való felszólítása is.³⁸ A munka elvégzését pedig rendkívüli adóként rendszeresen a kondomíniumban élőkre vetették ki az oszmánok.³⁹ A mezőváros terheinek mérséklése és adóik (így például dézsmakötelezettségük) növelésének elkerülése érdekében a helyi szintet megkerülve több ízben küldött – sikerrel – követeket a Portára.⁴⁰ Ennek ellenére az 1680-as évekre Debrecen lakosságát is teljesen kimerítette a számtalan követelés, a város akkori bírása, Balyk András azt panaszolta I. Apafi Mihály fejedelemnek, hogy a különféle terhek és szolgálat miatt lassan éhen halnak és a település gyakorlatilag elnéptelenedik.⁴¹

Egy másik szemléletes példa a váradiak adóztatása révén megnyilvánuló oszmán nyomásra a Közép-Szolnok vármegyei székhelynek, Zilah mezővárosának az esete. A törökök már 1661-ben végigrabolták a várost,⁴² a zilahiak későbbi országgyűlési követeinek utasításában megfogalmazottakból pedig kiderül, hogy a lakosság évi adója és az oszmán előjáróknak küldött ajándékok összesen közel 3 000 forintot tettek ki. Emellett a saját adóikat behajtó szpáhik hetekig Zilahon tartózkodva rendszeresen felélték a város erőforrásait, s mivel a somlyói katonák általában csak a lakosságtól, késve szerezhetek tudomást jelenlétükről, ellátásuk évente további több mint 2 000 forintjába került a zilahiaknak. A város mind ezekre mielőbbi segítséget várt a fejedelmi kormányzattól, mondván, hogy „másképpen csak Isten óhat bennünket [a] pusztaságtól”.⁴³ Az erdélyi kormányzat bizonyosan meg is adta a kért támogatást a mezővárosnak, a korszak második felében ugyanis arról határoztak, hogy a somlyói várórség ne engedje be Zilahra az adószedő törököket.⁴⁴ Érdekességként megjegyzendő és jól mutatja az oszmánok térségbeli befolyását, hogy Somlyó várának az erdélyi végek védelmében betöltött komoly szerepe ellenére a hasonlóvárosnak is adót kellett fizetnie a váradiaknak, kezdetben évi 500, majd 1 000 forintot.⁴⁵ Habár ez az összeg jóval kisebb

³⁶ MNL HBVL DVjvk 15. kötet, 1664. november 10-i bejegyzés. [A *numerusok* a 15. kötetben nem látszanak minden oldalon, így ez esetben a bejegyzés napjára hivatkozom.]

³⁷ MNL HBVL IV. H. 1012/a. 1. nr. 1661/13; MNL HBVL DVjvk 21. kötet nr. 785; ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 206/513–515; MNL OL P 659 14. cs. nr. 328/61r–v.

³⁸ MNL HBVL DVjvk 15. kötet 1661. december 10-i bejegyzés.

³⁹ TMÁO IV: 360; Petri 1901: 338.

⁴⁰ MNL HBVL DVjvk 17. kötet nr. 28, 274, 833; 18. kötet nr. 195, 299; 20. kötet nr. 147. Vö. Hegyi 2019: 160.

⁴¹ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 206/513–515.

⁴² Petri 1901: 323.

⁴³ ANR DJS Colecția personală J. Benigni von Mindenberg fasc. 40. fol. 37r–38v.

⁴⁴ MNL OL P 1239 1–1680–1. nr. 22–30.

⁴⁵ MNL OL P 1239 1–1667–2. nr. 3–4.

volt, mint Zilah vagy Debrecen taxája, mégis óriási terhet jelentett Somlyó városának, mindenekelőtt azért, mert a mezővárosban házat birtokló királyságbeliektől és a katonáktól ezt nem szedhették be.⁴⁶

A TÖBBES BIRTOKLÁS ÉS AZ ERDÉLYI JOGFOLYTONOSSÁG BIZTOSÍTÁSA

Az állami törekvések

A térség fentebbiekben felvázolt helyzetére válaszként az Apafi-kormányzatnak elsődleges feladatként a hódoltság területén az erdélyi jogfolytonosságot kellett fenn tartania, valamint a kincstári és fejedelmi birtokok bevételeit kellett biztosítania. Ez volt ugyanis a záloga az erdélyi végvárrendszer működtetésének, a fejedelemség megcsonkított területéről a megemelt, évi 80 000 tallér portai adó előteremtésének és természetesen annak, hogy megakadályozzák a szomszédos oszmán tartományok Erdély rovására történő folyamatos terjeszkedését. Somlyó jelentőségét mindebben igen plasztikusan összegzi az erdélyi határvédelem kulcsalakjától, Bánffy Dénes kolozsvári főkapitánytól származó figyelmeztetés, hogy az erdélyi kormányzatnak „Somlyóért és annyi darab földért sokat kellene fáradni”.⁴⁷

A kincstári bevételek szempontjából elsőként a székelyhídi uradalom jóvödelmének beszedésére kell utalnom. A Köprülü Ahmeddel az 1660-as évek elején kötött megállapodás értelmében elviekben ennek a lehetőségei adottak voltak, hiszen a háborús viszonyok után a nagyvezír kijelentette, hogy az uradalom „Erdélyhez visszaszállott”.⁴⁸ A Várad közvetlen szomszédságában fekvő uradalmi birtokok adóztatása és az adók Erdélybe szállítása azonban komoly szervezést igényelt a somlyói vár kapitányaitól és a gazdasági tisztségviselőktől.⁴⁹ A bor- és búzadézsmabeszállításának lebonyolítása és adminisztrálása kezdetben Szabó Márton székelyhídi udvarbíróra, valamint az oszmán hódítás következtében birtokait veszített, régi bihari famíliából származó és az erdélyi gazdasági igazgatásban boldogulást találó Ugray Gergely partiumi *perceptorra* hárult.⁵⁰ A nehézségeket jelzi, hogy 1667-ben a székelyhídi udvarbíró egész egyszerűen megtagadta mind a fejedelem, mind az akkori somlyói várkapitány, Olasz Ferenc parancsait és Szatmárba szökött, mondván, „hogy az török infestatíói [azaz zaklatásai] miatt semmiben elő nem mehet”.⁵¹

⁴⁶ ANR DJC Colectia socoteli princiare fasc. 58. fol. 1r–5v.

⁴⁷ TML III: 502.

⁴⁸ MNL OL P 1239 1–1665–14. nr. 107.

⁴⁹ Az uradalomhoz tartozó települések: Diószeg, Nagyléta, Hegyközpályi, Monospetri, Albis, Tülogd, Székelyhíd, Mihályfalva, Oláhcsatári. Szádeczky (kiad.) 1911: 193 (1673. évi adat). Vö. Szalai 2021c: 246, 29. számú jegyzet.

⁵⁰ MNL OL P 659 21. cs. nr. 674/9, 78.

⁵¹ MNL OL P 659 34. cs. nr. 770/63, 64; ANR DJC Fond Familial Béldi din Ozun fasc. 146. nr. 73–74. A források szerint a szentjebbí oszmán méltóságviselő akarta megszerezni a székelyhídi majorság jövedelmeit.

Az is bizonyos, hogy a székelyhídi tisztségviselők nem csak a munkájukat nem tudták maradéktalanul elvégezni az oszmánok jelenléte miatt, de életük is könnyedén veszélybe kerülhetett, mint ahogy a Szabó Márton követő udvarbíróé, Oláh Istváné is. A székelyhídi majorság bevételeinek megszerzése érdekében ugyanis a váradiak elfogták és bebörtönözték az erdélyi tisztségviselőt, akit végül a váradi pasa vélhetően csak portai parancsra engedett szabadon.⁵² Az sem meglepő, hogy az összegyűjtött terményjáradék Erdélybe való megérkezését gyakorta a somlyói katonaság biztosította, ugyanis félő volt, hogy a környékbeli, elsősorban a szentjobbi törökök kárt tesznek benne vagy elrabolják azt.⁵³ A Cseh vagy Somlyó végvárába bevitt székelyhídi búzadézsma egy részét az egyes végvárok – leginkább Kővár – ellátására szállították tovább.⁵⁴ A bordézsma ezzel szemben a korszak elején az ország biztonságosabb területein fekvő uradalmakban, a korszak második felében már a Székelyhídon újra működtetett korcsmán árusították ki.⁵⁵

Az uradalom pénzbeli adóinak beszedését sok esetben ugyancsak a somlyói vár tisztségviselői adminisztrálták és küldték tovább a fejedelmi udvarba „újraelosztásra”.⁵⁶ A forrásokból egyértelműen kitűnik, hogy a lakosság egyre nehezebben tudta előteremteni a hozzávetőlegesen évi 1 800–1 900 forintnyi adót.⁵⁷ Oláhcsatári például az 1680-as évekre elpusztult és teljesen elnéptelenedett,⁵⁸ emellett Olasz Ferenc somlyói főkapitány a többi uradalmi település kapcsán is azt jelentette az erdélyi kormánzatnak, hogy nem tudja a teljes adóösszeget behajtani.⁵⁹ Annak ellenére sem, hogy Somlyón közel fél éve fogva tart lakosokat az adó megadásának reményében, „de semmit rajtuk nem vehetek, elpusztult, elszegényedett ez a föld”.⁶⁰ Mégis bizonyos, hogy a korszak egészében sikerült biztosítani az adóösszeg nagy részének beszedését, bár a beszolgáltatásban szinte folyamatos hátralék volt.⁶¹

Az erdélyi kincstári bevételek kapcsán a székelyhídi vám működtetésére is érdemes kitérni, amely kiváló példája az erdélyi-oszmán együttélés kényszerű kompromisszumainak. A harmincad bevételei a háborút követően elviekben a majorságjövendelmek mellett a fejedelmi kincstár hasznát gyarapíthatták volna. A vámot azonban az oszmánok jelenléte miatt az erdélyi kormánzat csak rövid

⁵² MNL OL P 1239 1–1669–2. fol. 3v; MNL OL P 1238 1–1670–4.

⁵³ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 361/1–2.

⁵⁴ MNL OL P 659 20. cs. nr. 668/31–32, 33–35; MNL OL P 659 29. cs. nr. 740/113–114; TML IV: 113.

⁵⁵ Szádeczky (kiad.) 1911: 23, 467, 620; MNL OL F 125 Apafianumok nr. 47.

⁵⁶ A székelyhídi uradalom bevételeit a legkülönbözőbb kiadásokra fordították, így például higany vásárlásra, a kapnikbányai bányászok, a gyalogok, vagy a Váradról elmenekült prédikátorok fizetésére. Szádeczky (kiad.) 1911: 182, 360, 467; ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 361/23–24.

⁵⁷ A székelyhídi *proventus* 1673. évi adója 1 910 forint, míg 1675. évi adója 1 810 forint volt. Szádeczky (kiad.) 1911: 191; MNL OL P 1239 1–1675–13.

⁵⁸ Szádeczky (kiad.) 1911: 466–467, 469.

⁵⁹ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 361/30–31.

⁶⁰ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 361/42–43.

⁶¹ Szádeczky (kiad.) 1911: 51, 191–193, 466–469; MNL OL R 298 1685. év. nr. 37.

ideig tudta működtetni.⁶² 1667-ben Olasz Ferenc somlyói főkapitány már arról értesítette a fejedelmet, hogy a székelyhídi harmincadot a váradi pasa újra felállította és teljes jövedelmét lefoglalta a „császár számára”.⁶³ A konfliktus kapcsán az erdélyi kormányzat megkereste a Portát és a váradi defterdárt, Zülfikár efendit is, aki arról tájékoztatta I. Apafi Mihályt, hogy a nagyvezír megtiltotta a vámoltatást a váradi beglerbégeknek. Tette ezt arra hivatkozva, hogy korábban nem volt szokásban a székelyhídi harmincadolás, így félő, hogy a vámszedéssel a pasa „elidegenítené” a térségből a kereskedőket.⁶⁴

A székelyhídi vám kérdése azonban néhány év elteltével ismét napirendre került. Ekkor a szentjobbi szandzsákbég – nyilvánvalóan a haszon érdekében – azzal kereste meg az akkori somlyói várkapitányt, Keresztes Andrást, hogy állítsák fel újra a székelyhídi vámot, méghozzá úgy, hogy a bevétel fele Erdélyé, a másik fele pedig a szentjobbi törököké legyen. A két fél kétségtelenül meg is állapodott erről, az egyezség alapján újra is indult a harmincad működtetése. A mindkét fél számára előnyös megállapodás azonban konfliktust is rejtett magában: a bég ugyanis vélhetően a vámjövedelem egészét igyekezett megszerezni az oszmánoknak, ennek érdekében pedig panaszt tett a Portán a somlyói kapitányra. Noha az erdélyi kormányzat is tervbe vette a Porta értesítését az ügy kapcsán, abban bízva, hogy visszaszerezhetik vámbevételeiket,⁶⁵ feltételezhetően a vámhely a későbbiekben is kettős irányítás alatt állt. Erre enged következtetni, hogy a térségben érdekelt harmadik fél, azaz a felső-magyarországi Kálló várában szolgáló királyi katonaság gyakori portyáinak a korszak második felében a székelyhídi oszmán vámosok is áldozatául estek.⁶⁶ Ugyanakkor a vámból származó bevételek – somlyói tisztségviselők általi – adminisztrációja az erdélyi fél részvételét is egyértelművé teszi a vám működtetésében.⁶⁷

Megjegyzendő, hogy a kincstári bevételeken túl az erdélyi hódoltságban fekvő fejedelmi jószágok, így például Barakony vagy Cséffa adóinak beszedését és „könyvelését” is a somlyói tisztségviselők, elsősorban a vár kapitányai koordinálták. A behajtott taxa azonban jelentéktelenebb összegre, jó esetben is csupán néhány tíz forintra rúgott évente,⁶⁸ és a behajtása is hasonló akadályokba ütközött, mint a kincstári birtokok esetében. A somlyói tisztek mindezt azzal

⁶² ANR DJC Colecția generală de documente nr. 1315. „Székelyhídnak az jószágát specialiter az vezér őnagysága nagyságodnak [ti. a fejedelemnek] adta [...], a vámot sokáig csak Erdélyhez bírták, s azután az sok veszekedés miatt levágtattuk az kerekét is”.

⁶³ MNL OL P 1239 1–1667–16.

⁶⁴ MNL OL P 659 30. cs. nr. 743/11r.

⁶⁵ ANR DJC Colecția generală de documente nr. 1315.

⁶⁶ MNL OL R 298 1677. év. nr. 73. A felső-magyarországi katonaság kártételeire lásd példaként a három északnyugat-erdélyi vármegye (Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok) 1673. évi kártételi listáját: Szalai 2021c: 268–271.

⁶⁷ Szádeczky (kiad.) 1911: 466. Azt is tudjuk, hogy 1689-ben Olasz Ferenc somlyói főkapitány hídvámot állíttatott fel Lompérten, egyebek mellett a „végház [...] szükségeire”, mivel „a harmincad már ismét tollálatott”. MNL OL P 1238 1–1689–121. nr. 5.

⁶⁸ Szádeczky (kiad.) 1911: 192–193, 466–469.

magyarázták, hogy az ott élő lakosságot is „igen megrontotta a török igája”.⁶⁹ Ennek ellenére a fejedelem és a gazdasági igazgatásban meglehetősen jártas Bornemissza Anna fejedelemasszony is ragaszkodott az ősbirtokokon a jogaik fenntartásához, amiből arra következtethetünk, hogy a korabeli erdélyi jogfelfogásnak megfelelően a fennálló helyzetet jogtalanoknak és átmeneti állapotoknak tekintették.

Az erdélyi hódoltság területén a kincstári és fejedelmi tulajdonban lévő birtokok mellett a teljes vidék „állami” adóztatásának a megszervezése is kulcskérdés volt az erdélyi kormányzat számára. Mindenekelőtt azért, mert a végvárak, köztük Somlyó fenntartása – ahogy fentebb említettük – ezen területek, vagyis a Szamos folyótól nyugatra eső térség adóitól függött.⁷⁰ Ezek alapján érthető, hogy már az 1660-as évek első felében külön partiumi *perceptor* nevezett ki a kormányzat a Részek adóinak begyűjtésére, s az is nagyon gyakorlatias döntésként értelmezhető, hogy a tisztséget Ugray Gergelyre bízták. Az oszmán hódítást első kézből megtapasztaló bihari birtokos ugyanis már 1664-ben részt vett a Székelyhíd vára körüli tárgyalásokban, tájékozódva az oszmánok és a felső-magyarországi királyi katonaság térségbeli törekvéseiről.⁷¹ Néhány hónappal később, jószágainak elvesztését követően – testvérével, Györggyel együtt – a dévai várban vállalt szolgálatot.⁷² A dévai (fő)porkolábi tisztség elnyerése pedig arra utal, hogy a helyismeret mellett bizonyos fokú gazdasági tapasztalattal is rendelkezett ahhoz, hogy a Partium adózását helyi szinten koordinálni tudja.

Ugyanerre enged következtetni az, hogy Ugray adószedőként – „székhelyét” Somlyóra áthelyezve – már 1667-ben egy folyamodványban (*instancia*) fordult az erdélyi kormányzathoz a partiumi adók beszedésének nehézségeit orvosolandó. Egyértelműen problémát jelentett ugyanis, hogy a partiumi települések zöme különböző privilégiumaikra hivatkozva megtagadta az adóbeszolgáltatást. Való igaz, hogy egyes városok az elnéptelenedés megelőzése érdekében a fejedelemtől kiváltságot kaptak,⁷³ Ugray mégis arra kérte I. Apafi Mihályt, hogy pátenzben szólítsa fel a térség településeit az adó beszolgáltatására, hiszen mégsem „járhatván az *perceptor* falunként” az adóért. Továbbá a dézsmaadás és a „rovatlan emberek” adózásának pontosításának szükségességére is felhívta a figyelmet.⁷⁴ Az erdélyi országgyűlési határozatok ezt követően igyekeztek alaposan körülhatárolni a hódoltság és a hódoltsági peremvidék adókötelezettségét, és az is bizonyos, hogy a fejedelem kiküldte pátenzeit a *perceptor*nak.⁷⁵

⁶⁹ MNL OL F 125 Apafianumok nr. 47.

⁷⁰ EOE XIV: 140.

⁷¹ MNL OL P 659 13. cs. nr. 324/14; 14. cs. nr. 328/152; 32. cs. nr. 761/242, 296; TML III: 287, 306, 320, 337–338, 371; EOE XIV: 70.

⁷² Mátyás-Rausch–Szalai (kiad.) 2021: 163, 301; MNL OL P 658 7. cs. nr. 1783.

⁷³ Szalai 2021c: 243 (Bihar település privilégiuma).

⁷⁴ MNL OL P 658 7. cs. nr. 1783.

⁷⁵ MTA KIK K 347. d. nr. 2099. Az adómegeállapításról: EOE XIV: 333; EOE XV: 114, 189; EOE XVI: 532. Az 1680-as években bizonyos, hogy a Kraszna és Közép-Szolnok vármegyei egyházi nemesség évente egy-egy tallérral tartozott kifejezetten „a somlyai praesidium számára”.

Ugray ennek ellenére sem boldogult az adók beszedésével, noha a beszámoló alapján odáig is elment, hogy „karóval fenyegette” a lakosokat azok megszerzése érdekében. A váradi szpáhik rendszeres portyái és sarcaik növelése miatt,⁷⁶ valamint a váradi pasa által a szultán neve alatt a hódoltságra kiküldött, az Erdélynek való szolgálatot és adózást tiltó parancsleveleire hivatkozva egyes falvak megtagadták az adózást, mondván, hogy „nem félnek [...] az erdélyi fejedelemtől, hogy bánthassa őket”.⁷⁷ Ugyanakkor az sem volt példa nélküli, hogy a védelem ígérete helyett a váradi pasa erőszakkal akadályozta meg az erdélyi államnak és földesuraknak a lakosságtól járó adók megadását, nyilvánvalóan az oszmán sarcok beszolgáltatása érdekében, illetve azért, hogy a vidék csak az oszmánoknak szolgáljon.⁷⁸ Minderre egyfajta kényszermegoldásként I. Apafi Mihály tanácsuraival egyeztetve – a váradiakkal az adózásról való sikertelen tárgyalások után⁷⁹ – az 1660-as évek második felében „törvényesen” is engedélyezte a somlyói katonaságnak, hogy erővel kényszerítse rá a lakosságot az adók bevitelére. Mondhatni precedenst teremtve próbálták rábírní a hódolt társadalmat az adózásra, arra számítva, hogy „két-három bíró megöletésével [...] bizony rendet csinálnánk”.⁸⁰ Az erőszakos fellépésről valóban tudósítanak a források: például közvetlenül a kormányzat döntését követően Olasz Ferenc főkapitány Somlyóra vitette és az adók beszolgáltatásáig fogságban tartotta a kisgoroszlói bírót és ötven jobbágyot.⁸¹ De a későbbiekben a Kamuthi család szatmári birtokain élő jobbágyok felakasztása miatt a somlyói várőrségre tett panasz is alátámasztja a megfélemlítés „stratégiájának” erdélyi alkalmazását.⁸²

Hasonló esetről tanúskodik a térségből Erdély számára a legnagyobb összeggel tartozó Debrecen adózásával kapcsolatos iratanyag is. A mezőváros a harmincad működtetéséért 4 000 forinttal tartozott Erdélynek. A török adóprés alatt megroppant debreceniek azonban csak nehezen tudták előteremteni az összeget, így a lakosság annak mérséklése reményében több ízben az erdélyi országgyűléshez fordult. Habár az 1660-as évek második felében sikerrel jártak, egy 500 forinttal csökkentett összeget a nehéz körülmények ellenére is kénytelenek voltak

Azonban az is kétségtelen, hogy a megváltozott körülmények miatt az akkori *perceptor*, Újvárosi István alig tudott néhány forintnyi összeget beszedni. MNL OL P 659 14. cs. nr. 328/15.

⁷⁶ MNL OL P 659 42. cs. nr. 845/61.

⁷⁷ MTA KIK K 347. d. nr. 2099.

⁷⁸ MNL OL P 659 30. cs. nr. 743/51; TML IV: 128; MNL HBVL Dvjgy 15. kötet 1663. március 3-i bejegyzés.

⁷⁹ Lásd erre a teljesség igénye nélkül: EOE XIV: 268; MNL OL P 1239 1–1667–7, 1–1667–22.

⁸⁰ MNL OL P 1239 1–1667–4. nr. 14 [Bánffy Dénes tanácsúr véleménye]. Bethlen János is hozzá hasonlóan vélekedett: „hogy pedig az somlyai praesidium többet vihessen véghez, nekem az tetszenék [...], keménykedni kellene az vakmerő parasztság ellen”. MNL OL P 659 30. cs. nr. 743/96. I. Apafi Mihály fejedelem 1666. évi parancslevele erről: MNL OL P 669 I. tétel, nr. 6: „az mely parasztság most elbátorodván, hódolni nem akar, [Olasz Ferenc somlyói kapitány] karddal is ráhajtja az hódolásra, rabokat is fogjon közülük, ha különben nem lehet”.

⁸¹ MNL OL P 659 16. cs. nr. 347/2.

⁸² ANR DJC Fond Familial Wesselényi din Jibou fasc. 8 [numerus nélkül]. Teleki Mihály Kamuthi Katának, Gyulafehérvár, 1670. február 29.

beszolgáltatni. A somlyói katonák ugyanis polgárokat tartottak fogva, s csak az adókötelezettség teljesítését követően engedték őket szabadon.⁸³ A határozott fellépés egy ideig biztosan célt ért, legalábbis a debreceni taxa megszerzése mellett az erdélyieknek több Bihar vármegyei településről jelentős összegeket, és sokuktól minden termény után a dézsmát is sikerült beszedni, amiért a váradiak – saját adózásuk akadozása miatt – panaszt is tettek.⁸⁴

A térség pénz- és terménybeli adóit a végvári katonaság fizetésére fordították, de a források arról tanúskodnak, hogy a korszak második felére a többfelé adózó lakosságot egyre nehezebb volt a kötelezettségek teljesítésére bírni. Olasz Ferenc somlyói várkapitány az 1670-es évekre egyenesen attól tartott, hogy az Erdély védelmét biztosító „praesidium megfogyatkozik [...], mert Bihar vármegyének jobb része, az, honnét fizetések kitélt, immár elpusztult”.⁸⁵ Ez alapján nem meglepő, hogy az 1680-as években több országgyűlési határozat újra napirendre tűzte a somlyói vár ellátásának kérdését, igyekezve a helybeli birtokosokat és lakosokat továbbra is rákényszeríteni az adózásra.⁸⁶ Ezt azonban rendkívül megnehezítette a felszabadító háború megindulásával a császári-királyi hadak erdélyi jelenléte, illetve a Partium erőforrásait felélő bujdosók térségbeli állomásozása.⁸⁷ Mégis úgy tűnik, hogy a térség terménybeli jövedelmei és adói nagyrészt egészen a korszak legvégéig ellátták a somlyói katonaságot.⁸⁸

A birtokos társadalom törekvései

Természetesen a kondomínium területén a birtokos nemesség is arra törekedett, hogy megtarthassa jószágait és megőrizhesse azok jövedelmét. Ugyanakkor az is vitathatatlan, hogy a földesurak többsége nem maradt az oszmánok által hódoltatott birtokain, hanem az Erdélyben fekvő földeikre menekülve, de a legtöbb esetben azok híján erdélyi állami tisztségviselőnek szegődve, Trócsányi Zsolt

⁸³ Szalai 2021c: 254.

⁸⁴ ANR DJC Colectia socoteli princiare fasc. 49. nr. 2. Egy keltezetlen regestrum szerint egyik évben például a következő városok adóztak az erdélyieknek: Jankafalva 250 forint, Kismarja 100 forint, Nagykeréki 113 tallér, Püspöki 116 forint, Bihar 75 forint, Szentimre 129 forint, Komádi 146 forint, Micske 496 forint és minden terménybeli jövedelem után dézsma. Bizonyos, hogy Kisvárdá is adózott, de az összegekről nincs adat. Diószeg adója pedig 500 tallérról 1 090 tallérra növekedett.

⁸⁵ MNL OL P 1239 1–1676–15.

⁸⁶ EOE XVII: 256–257.

⁸⁷ A teljesség igénye nélkül: EOE XVIII: 400–402. MNL OL P 1238 1–1689–121. nr. 7; MNL OL P 659 14. cs. 328/55.

⁸⁸ MNL OL P 1238 1–1689–121. nr. 9. Olasz Ferenc így írt erről: „minden industriámmal igyekeztem ezt a praesidiumot conserválni [...], a szükségnek idején táplálásokra [ti. a praesidium részére] valót is tudtam szerezni, hogy az nemes ország onnét belül való fizetés adása nélkül is semmi fogyatkozása nem volt, számokban is hiba nem volt”. A katonaság 1689. évi fizetésének kiadásáról: MNL OL P 1238 1–1689–121 nr. 10–11.

szavaival élve „szolgáló nemesként” próbálták megtartani birtokjogaikat és bevételeiket a hódolt térségben.⁸⁹

A jövedelmekről való egyeztetések közvetlenül Várad elfoglalását követően meg is kezdődtek, elsősorban az erdélyi kormányzattal, hiszen az oszmánok ígéretet tettek arra, hogy a korábbi földesurak az erdélyi törvények szerint továbbra is megőrizhetik birtokaikat, szabadon adóztathatják jobbágyaikat. A birtokosok pénzbeli adóik beszedésének engedélyezése mellett azt kérték a fejedelemtől, hogy mivel jószágaikról a terménybeli adójukat (*decima*) a végvárok ellátására kényszerültek fordítani, a korábban a jobbágyaiktól az állam számára beszolgáltatott terménybeli járadékot (*nonae*) engedje át számukra.⁹⁰ Noha bizonyos, hogy az erdélyi kormányzat részéről a várak fenntartása érdekében kezdetben voltak törekvések arra, hogy a jobbágyok nemesség számára járó adóit csökkentsék,⁹¹ mégis úgy tűnik, hogy a földesurak kérvénye célt ért,⁹² és a legtöbb esetben meg is kapták a kilencedet a jobbágyaiktól.⁹³

Az erdélyi földesurak azonban az oszmánok jelenléte miatt, a megnövekedett adóterhek következményeként a korábbi pénzbeli adózási struktúrát nem tudták fenntartani a kettős uralom alá eső vármegyékben. Így a helyben maradt lakosság pénzbeli adózását – az oszmán katonaság és a hódolt társadalom kapcsolatához hasonlóan – a birtokos és jobbágyai között megszülető külön megállapodások szabályozták.

Erre a már sokat emlegetett Ugray családot hozhatjuk fel példaként: Ugray György a hódoltsági területen maradó telegdi jobbágyaival kénytelen volt olyan egyezséget kötni, hogy mindaddig, míg a váradi törökök uralma alól fel nem szabadulnak, évente csupán 16 birodalmi tallér pénzbeli adóval és „ajándékként” karmazsin bőrrrel tartoznak számára.⁹⁴

Ugyanilyen szemléletes példa Teleki Mihály esete, aki a család Arad, Bihar, Békés és Zaránd vármegyei birtokait kényszerült hátrahagyni,⁹⁵ s kővári főkapitányként, majd fejedelmi tanácsúrként az Apafi-korszak egyik legjelentősebb karrierjét futotta be Erdélyben. Birtokaitól távol tevékenykedve, elsősorban rokonára, a szintén az oszmánok elől elmenekült és a felső-magyarországi Kálló várában alkaptányként működő köröstarcsai Weér Mihályra támaszkodva igyekezett gyakorolni jogait a hódoltságban fekvő jószágai és jobbágyai felett. Weér Mihály saját birtokainak ellenőrzése mellett a Teleki-jószágok adóztatását a nehéz körülmények közepette minden bizonnyal az egy-egy faluval külön-külön történt megállapodások alapján próbálta irányítani. Bihar vármegyében a vasandi, jános-

⁸⁹ Trócsányi 1972: 15.

⁹⁰ Koncz 1899: 221–222.

⁹¹ MNL OL F 125 Miscellanae Apafiana et correspondentia variae curiositatis nr. 26v.

⁹² ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 398/17–18. Boldvai Márton székelyhídi főkapitány jegyezte meg Zólyomi Miklós jankafalvi jószágá kapcsán, hogy a korábban a *fiscus* számára adott tizedet „elvitte” a török, a kilencedet pedig a földesúr.

⁹³ Szakály 1981: 397–399.

⁹⁴ ANR DJB Fond Familial Ugray-Bölöni fasc. 51. nr. 13. Vö. Szakály 1981: 370, 395, 400.

⁹⁵ Trócsányi 1972: 15.

falvi, újlaki, örvényesi és a barakonyi jobbágyok adózásáról vannak forrásaink, amelyekből leginkább a nehézségek rajzolódnak ki.

A vasandiak évente 30 tallérral és „ajándékként” egy pár csizmával tartoztak Teleki Mihálynak, ugyanakkor Weér Mihály általában csak a fele összeget tudta beküldeni a kővári főkapitánynak. Mindezt egyrészt magától értetődően a jobbágyok szegénységével, másrészt a korabeli készpénzhiánnyal is magyarázhatjuk. Ezt a vasandiak esetében alátámasztja, hogy a hátralékban lévő pénzbeli adót például a minden bizonnyal a főúri vadászatok sikerességét segítő madarakban „törleszthették”.⁹⁶ Ezt erősíti a jánosfalvi és újlaki jobbágyok esete is, akik „egy néhány pénz” mellett csak némi vágómarhát tudtak Kállóba hajtatni, ami már önmagában is nagy kihívás lehetett. A marhákat aztán Weér Mihály Felső-Magyarországon próbálta pénzzé tenni, hogy az összeget beküldhesse sógorának.⁹⁷ Barakony példájából pedig az derült ki, hogy előfordult a jobbágyok fejenkénti adózása is: tudjuk, hogy a barakonyiak személyenként egy tallérral tartoztak Teleki Mihálynak.⁹⁸

A helyi birtokosoknak természetesen számolnia kellett az elvándorlás és/vagy pusztulás miatti bevételkieséssel is, egyrészt az oszmánok sarcoltatása miatt megnövekedett terhek, másrészt a térség elszegényedő lakossága köréből származó, könnyebb megélhetést kereső tolvajok elszaporodása miatt.⁹⁹ A rablások gyakorlatilag mindennaposá váltak a kettős birtoklású területen: a Bihar vármegyei örvényesi jobbágyok például azt panaszolták Weér Mihályon keresztül Telekinek, hogy a latrok egy év alatt összesen 500 forintot raboltak tőlük.¹⁰⁰ A békésiek is rendszeresen a rablók célpontjává váltak, azok többször felverték a várost, meggyilkolták a lakosokat és elhajtották a marháikat, így érthető, hogy néhány tíz tallérnyi éves adójuk Telekinek való megadása a legtöbbször akadozott.¹⁰¹ A tolvajok felelősségre vonása pedig nehézségekbe ütközött: gyakran ugyanis Felső-Magyarországra menekültek, így a zsákmány visszaszerzése, a rablók kiadása és az erdélyi törvények értelmében a somlyói törvényszék elé állítása komoly problémát jelentett.¹⁰² Emellett Weér Mihály sokszor eszköztelen volt a latrokkal szemben, ahogyan az adóztatás megtagadása esetén alkalmazott határozottabb fellépéssel szemben is. A felső-magyarországi katonák portyázására tett számtalan erdélyi panasz miatt ugyanis Csáky Ferenc generális már csakis az erdélyi birtokosok hozzájárulásával adta ki pátensét a Partiumra való „kiszállásra”.¹⁰³

⁹⁶ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/1, 13. 1667 nyarán Weér Mihálynak sikerült 34 forint adóhátralékot behajtani a vasandiakon. Emellett igyekezett 40 tallérra „felverni” adójukat. TML IV: 185.

⁹⁷ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/1, 4. Lásd még erre: TML IV: 185.

⁹⁸ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/13. A barakonyiak az 1666. évben 3 forint 60 dénár adót fizettek. TML IV: 185.

⁹⁹ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/12.

¹⁰⁰ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/4.

¹⁰¹ MNL OL P 659 7. cs. nr. 227/34–35, 37–38; 53. cs. nr. 1089/26–27.

¹⁰² MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/4.

¹⁰³ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/4, 6; TML IV: 185.

Az uralmi válság és az oszmán terjeszkedés utáni rendezetlen tulajdonviszonyok ugyancsak megnehezítették a földesúri adóztatást, amelyre a Teleki-jószágok közül Fövényes példája enged következtetni. A Békés vármegyei település oszmán hódoltatás következtében elpusztult vagy elmenekült lakosságát váltó új falubeliek évente 25 tallérral és egy pár csizmával tartoztak Teleki Mihálynak. Weér Mihály az 1660-as évek második feléig, habár nehézkesen, sokszor fenyegetés árán és jobbára kevesebb összeget, de be tudta szedni a földesúri sarcot.¹⁰⁴ 1667-től azonban a térségben érdekelt főurak és tisztségviselők közül többen is a falu birtoklására törekedtek. Az erdélyiek közül a vidéken több jószággal is rendelkező későbbi „bujdosóvezért”, Wesselényi Pált kell megemlíteni, aki arra hivatkozva akarta hódoltatni a falut, hogy tudomása szerint „csak” egy falubeli parasztember bírta. Wesselényi miután megtudta, hogy a falu földesura Teleki Mihály, azonnal visszakozott a „birtokfoglalástól”.¹⁰⁵

Nagyobb ellentétet hozott a felső-magyarországi Csetneken szolgáló Dobocsi Péter igénye, aki Wesselényinél erősebb érveket sorakoztatott fel a birtoktulajdonlás kapcsán. Állítása szerint ugyanis még a Rákócziak idején örökös jószágként jutott hozzá Fövényeshez, így arra szólította fel Teleki Mihályt, hogy a kassai generális előtt igazolja birtokjogait.¹⁰⁶ Az ügyet tovább bonyolította, hogy a diósgyőri végvár akkori kapitánya, Pap János I. Lipót királytól kért és kapott adományt a falura, ennélfogva a fővényesi jobbágyság földesuraként tekintett magára.¹⁰⁷ Az ellentét végkifejletéről egyelőre nincsen adatunk, de az bizonyos, hogy a többes birtoklás miatt már a 17. század első felében is nehéz helyzetbe kerülő Békés vármegyei település védelme érdekében Teleki Mihály többször Wesselényi Ferenchez fordult.¹⁰⁸ Noha a nádor több ízben megtiltotta a felső-magyarországi katonáknak az erdélyi portyákat,¹⁰⁹ a jórészt fizetetlen *praesidiumok* általi sarcoltatás és rablás a teljes korszakban általános volt.¹¹⁰ A rendszeres fosztogatás és a több irányba történő adózás

¹⁰⁴ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/3, 4, 7, 13, 14. A fővényesiek adózása is példázza a korabeli készpénzhiányt. Weér Mihály 1667-ben egy pár csizmát és 20 tallért küldött Telekinek, arra kérve, hogy a fennmaradó 5 tallért engedje el, mert annak „szerét nem tehetik”. MNL OL P 659 6. cs. nr. 10. A korábbiaknál csekélyebb adókövetelést bizonyára az új lakosok Teleki Mihályhoz intézett kérvénye is befolyásolta: „az adónak kívánsága Uraságtoktól most is csak ugyanazon volna, mint az boldog időben [...] az előtt való boldog emberek megsummáltak volt; de Uraságtok ezt megértse, hogy azokban az előtt való summás lakos emberekben mostan csak egy sem lakik Fövényesen, hanem az mi kevesen vagyunk, bizonyos uras jobbágyság vagyunk, származván együnnen is, másunnan is”. TML IV: 161–162. Vö. Szakály 1981: 404.

¹⁰⁵ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/21.

¹⁰⁶ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/22.

¹⁰⁷ MNL OL P 659 6. cs. nr. 225/23.

¹⁰⁸ Szakály 1981: 362–363. Itt jegyezzük meg, hogy a Felső-Magyarországon élő, de Erdélyben is birtokos főurak is gyakran megtalálták Wesselényi Ferencet erdélyi jobbágaik adózásának hiánya és a rendszeres portyák miatt. A nádor ennek megoldása érdekében több ízben megkereste I. Apafi Mihály fejedelmet. Lásd erre példaként: ANR DJC Colecția personală Kemény Sámuel fasc. 15. nr. 1, 2.

¹⁰⁹ MTA KIK K 347. d. nr. 2062.

¹¹⁰ Izsépy 1962: 8–9, 51–53. A forráskiadványban közölt levelek egyértelműen rávilágítanak a felső-magyarországi és váradi török katonaság (adóztatási) konfliktusaira is. Izsépy 1962: 30, 34,

pedig kétségtelenül kimerítette a fővényesiek erőforrásait is. Az 1660-as évek végétől a Teleki Mihály számára történő adózásukra vonatkozó források ugyanakkor eltűnnek a szemünk elől, amely valószínűsíti, hogy Várad elfoglalása után már beszűkültek az Erdélybe betelepedett, ősbirtokaitól egyre távolabb kerülő Teleki-család lehetőségei földesúri jogaik érvényesítésére.

Ennél jobb esélyei voltak az erdélyi határhoz és végvárakhoz közelebbi térségben a birtokosoknak, ahogy az a Bihar vármegyei Udvari példájából is kiderül. A falu földesúri jogai az 1660-as évek legelejétől felesége révén Béli Pál fejedelmi tanácsúrra, az ország generálisára szálltak.¹¹¹ Nem sokkal később a település magukat megvédeni nem tudó lakosai Béli Pált mint földesurukat és a szükség esetén karhatalmi segítséget nyújtani tudó Olasz Ferenc somlyói várkapitányt is megkeresték nehézségeik miatt. Arról tájékoztatták őket, hogy az I. Lipóttól kapott adományra és arra hivatkozva, hogy a falu nem Bihar, hanem Szabolcs vármegyében fekszik, a felső-magyarországi Telekessy Pál is igényt formál jövedelmeire. Minthogy az udvariak Béli Pált ismerték el földesuruknak, Telekessy egyrészt felszólította a tanácsúr-generálist, hogy törvényes úton igazolja birtokjogait, másrészt akasztással fenyegette az udvari jobbágyokat.¹¹²

Béli végül egyenesen Csáky Ferenc felső-magyarországi főkapitányhoz fordult, akinek segítségével néhány hónapon belül sikerült rendezni a tulajdonviszonyokat, azaz Béli megőrizte a jobbágyok feletti földesúri jogait.¹¹³ Ennek ellenére a lakosság továbbra is ki volt téve a felső-magyarországi, valamint az oszmán katonaság portyáinak, amelyek következtében egyre több lakos az elvándorlás mellett döntött. Így a fogyatkozó jobbágyság terhei csökkentése érdekében is segítséget kért földesurától, a kapuszám után megállapított néhány tízforintnyi, évi „állami” adót azonban meg kellett adniuk az 1660-as években már somlyói alkapitányként is működő Ugray Gergely partiumi *perceptornak*.¹¹⁴ Az udvari jobbágyok Bélinek mint földesuruknak történő adózását is a vele meglehetősen jó kapcsolatot ápoló Ugray Gergely koordinálta. Béli a jobbágyokkal – vélhetően az elszegényedésük miatt – elsősorban természetbeni adókötelességről állapodott meg: a szálás- és szemestakarmány mellett állatokkal, így vadakkal és borjakkal, valamint a korszakban az előkelő körökben, különösen böjti időszakban nagy népszerűségnek örvendő és a térségben honos hallal (csík) tartoztak földesuruknak.¹¹⁵ Ezeknek a viszonylag közel eső Béli-birtokokra való behajtása

39–49, 60–62, 70–76.

¹¹¹ MNL OL P 669 I. tétel, nr. 32; ANR DJC Colecția personală Mike Sándor nr. 1009.

¹¹² MNL OL P 659 37. cs. nr. 794 [*Numerus* nélkül]. Béli Pál Teleki Mihálynak, Pataj, 1666. október 24.; MNL OL P 669 I. tétel, nr. 133; ANR DJC Fond Familial Béli din Ozun fasc. 146. nr. 64–65, 68–69, 75.

¹¹³ ANR DJC Fond Familial Béli din Ozun fasc. 146. nr. 82–83.

¹¹⁴ ANR DJC Fond Familial Béli din Ozun fasc. 146. nr. 104–105. Az udvariak Bélinek való adózásáról az 1670-es években Olasz Ferenc somlyói kapitány is jelentést tett: ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 363/8–10.

¹¹⁵ MNL OL P 1239 1–1675–24. Való igaz, hogy a természetbeni adó hiánya esetén Ugray Gergely azok pénzen történő megváltásáról egyeztetett az udvariakkal. Béli és Ugray jó kapcsolatát

és/vagy szállítása is kisebb megterhelést és kihívást jelenthetett, mint a Békés vármegyei Teleki-jószágok esetében.

A somlyói várhoz és tisztségviselőihez azonban nemcsak az adóztatás, hanem a törvénykezés is kötötte a Bihar vármegyei Udvari lakosait, amelyre a közeli Bajom faluval egy gát lerombolása miatti konfliktus vet fényt. Az udvariak Béli Pálhoz mint földesurukhoz fordultak törvénytételért,¹¹⁶ azonban az erdélyi birtokain tartózkodó Bélieknek minden bizonnyal kevés befolyása lehetett a konfliktus megoldására. Ráadásul az esetet két jobbágyközösség közötti peres eljárásnak tekinthetjük, így az ellentétéről való döntéshozatalban a vármegye volt illetékes.¹¹⁷ Mivel a hódolt Bihar vármegyében nyilvánvalóan nem működött a vármegyei *sedria*, a bajomi lakosok az akkori somlyói főkapitányhoz, Olasz Ferenchez és Ugray Gergely alkaptány-*perceptor*hoz fordultak, akik Somlyón a megváltozott körülmények között mint „vármegyei szék” jogosulttá váltak az ellentétéről történő vallatásra és döntéshozatalra.¹¹⁸

A KETTŐS BIRTOKLÁS ÉS AZ ERDÉLYI ÉRDEKEK VÉDELME

Természetes, hogy az erdélyi állam és a földesurak – akár fenyegetőzés vagy erőszak árán is – a saját jogaik megőrzésére törekedtek a hódoltságban. Ezzel együtt az is nyilvánvaló, hogy az oszmánok és a felső-magyarországi katonák elleni védelemben a lakosság alapvetően az erdélyi kormányzatra és jelen esetben a somlyói katonaságra számíthatott.

A felső-magyarországi katonaság Szilágyságban történő rendszeres portyázásáról számos forrás tudósít, amelynek hátterében – ahogy fentebb is kifejtettük – a várórségek fizetetlensége állhatott. A somlyói *praesidium* e tekintetben hírszerző szerepet is betöltött: az erdélyi végvárak katonaságát és a kormányzatot is értesítette a felső-magyarországi hadak és/vagy tolvajok mozgásáról. Sok esetben azonban már csak a rablásról tudtak beszámolni, mint például a szilágysági Sámsond esetében, amikor a kállóiak és a szatmáriak feldúlták a falut és a lakosság minden marháját elhajtották.¹¹⁹ Hasonló esetről tett jelentést az egyik somlyói tisztviselő, Döbrössy Gáspár is, Girókuta ügyében, amely szerint a szatmári németek a faluból „az mit kaphattak, elvittek”. Arról panaszkodtak, hogy hiába küldenek oda katonákat, a felső-magyarországiak könnyedén visszatérnek állomáshelyükre, mire Somlyóról a *praesidium* odaér.¹²⁰ Így a somlyóiak is rablással válaszoltak a királyi katonaság és/vagy tolvajok portyáira, ahogy Bánffy Dénes kolozsvári fő-

mutatja, hogy a *perceptor* – jól ismerve a térséget és az adózási „potenciált” – a micskei jószágot, illetve a terjei *portiót* ajánlotta megszerzésre Bélieknek.

¹¹⁶ ANR DJC Fond Familial Béldi din Ozun fasc. 146. nr. 106–107.

¹¹⁷ Dáné 2006: 30–31, 70–71, 78–79.

¹¹⁸ ANR DJC Fond Familial Béldi din Ozun fasc. 146. nr. 115–116.

¹¹⁹ MNL OL P 1239 1–1667–4. nr. 10; MNL OL P 659 14. cs. nr. 347/76.

¹²⁰ MNL OL P 1239 1–1668–12.

kapitány-tanácsúr javasolta: hajtsanak „marha helyett marhát, ember helyett embert, mert ezt másképpen meg nem orvosoljuk”.¹²¹ A gyakorlat pedig azt mutatja, hogy a somlyói katonák e tekintetben valóban nem maradtak adósa a felső-magyarországiaknak.¹²²

Az erdélyi kormányzat végvári tisztségviselői és katonái által természetesen az oszmánok ellen is próbálta védelmezni a hódolt lakosságot. Jó példa erre az oszmánokkal a kondomínium térségének adóztatásáról folyó egyeztetés-sorozat, amelynek sarokpontja az erdélyiek részéről a teljes korszakban az volt, hogy az oszmánok számára járó adókat az erdélyi tisztségviselők gyűjthessék be, és azokat adott időpontban, a végvári katonaság támogatásával szolgáltatassák be. Ezzel nyilvánvalóan könnyebben kivédhették (volna) a váradi katonaság rendszeres portyázását és visszaéléseit.¹²³ A források tanúsága szerint azonban a legtöbb esetben ezek a próbálkozások sikertelenségbe torkollottak, így például az 1670-es évek második felében, amikor a már sokat emlegetett Olasz Ferenc arról jelentett a fejedelemnek, hogy habár Belső-Szolnok vármegyéből beküldte Váradra mind az állami, mind a földesúri adót, az oszmánok visszaküldték azt, arra hivatkozva, hogy maguk akarják behajtani. A somlyói főkapitány emiatt joggal tartott attól, hogy szokás szerint az oszmánok portyázni kezdenek és kirabolják a térséget.¹²⁴

A váradi katonaság adószedési tevékenysége során – ahogy Zilah fentebbiekben bemutatott példája is mutatja – a somlyói katonaság tudott némi védelmet biztosítani az oszmán fél önkényeskedésével szemben. Ugyanakkor számtalan olyan esetről tudunk, amikor az erdélyi végvidékiek késve érkeztek a helyszínre, így az oszmán katonák a nekik járó szolgáltatások beszedésén túl számos alkalmalmmal végigrabolták a falvakat, sanyargatták, többször pedig elhurcolták a hódolt lakosságot, annak érdekében, hogy a rabok kiváltásának összegével növeljék bevételeiket.¹²⁵ Olasz Ferenc 1676-ban például a Sabán Haszan által elrabolt tizenkét erdődi lakos kiszabadítása érdekében fordult a fejedelemhez, ugyanis az alajbég 1 000 forintot követelt az erdődiektől a rabok, köztük Körmendi Péter református esperes lányának szabadon engedéséért.¹²⁶ A rablásoknak természetesen nemcsak a jobbágyok, hanem a nemesek, erdélyi gazdasági tisztek és egyházi személyek is áldozatul estek,¹²⁷ a rabváltság kifizetésében a református egyházmegyék¹²⁸ mellett kétségtelenül az erdélyi állam is szerepet vállalt. Az erdélyi kormányzat a kincstári jövedelmekből a kiszabadultakat is számtalanszor segítette,

¹²¹ MNL OL P 1239 1–1667–4. nr. 10.

¹²² MNL OL P 1239 1–1668–2; TML IV: 368.

¹²³ Lásd erre a teljesség igénye nélkül: Szalai 2023b: 122, 55. számú jegyzet; Szalai 2023c: 200–201.

¹²⁴ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 361/17–18.

¹²⁵ A rabváltság kérdésre lásd: Hegyi 2019: 138–143.

¹²⁶ MNL OL P 1239 1–1676–15. nr. 4. Az erdélyiek által Czifra Haszonként emlegetett alajbegről lásd még: Izsépy 1962: 257, 264.

¹²⁷ MNL OL P 1239 1–1669–1. nr. 45; MNL OL P 1239 1–1669–2.

¹²⁸ Szabadi 2021.

időnként a fejedelem adómentességgel támogatta a további boldogulásukat.¹²⁹ A nagysinki országgyűlés már az 1660-as évek elején különadót vetett ki a rabok megváltására,¹³⁰ de több példánk van arra is, hogy a korszakban nagy hasznot hozó kősoval fizették ki a rabok váltságdíját.¹³¹

Az erdélyi állam a rabváltság kincstári jövedelmekből való elkülönítéséhez hasonlóan komoly figyelmet fordított a mindennapi életet alapjaiban meghatározó vallásgyakorlat és az azt irányító hódoltsági református egyházszervezet védelmére is. Erre nyilvánvalóan fokozottan szükség volt, hiszen Várad oszmán kézre kerülésével nemcsak a Partium védelme vált szervezetlenné, hanem az egyházi és kulturális élet központja is megszűnt létezni. Való igaz, hogy Debrecen mezővárosa e tekintetben nagyrészt átvette Várad korábbi szerepét, ellátva lelkészekkel a kondominiumban élőket és rektorokkal az iskolákat; ezzel együtt a hódoltsági egyházi társadalom komoly támogatást kért és kapott az erdélyi állam részéről. Annak ellenére szükség volt erre, hogy a korszak elején a váradi oszmán előljárók több ízben biztosították arról a hódolt, elsősorban Bihar vármegyei lakosságot, hogy nem adóztatják meg papjaikat és a falusi bírákat szintén erre szólították fel.¹³² Ennek a gyakorlati alkalmazására a későbbiekből is találunk példát: 1673-ban az Érmelléken megtelepedni kívánó közösség azzal a kéréssel fordult a térség „török urához” és a fejedelemhez, hogy papjuk ellátása érdekében engedjék át számukra a gabonadézmát. Ez esetben nemcsak I. Apafi Mihály, de a „pogány” oszmán fél is eleget tett a kérésnek.¹³³

Ugyanakkor több forrás tanúskodik arról, hogy a hódoltsági egyházi társadalom többször áldozatul esett az oszmán és a felső-magyarországi katonaság portyáinak.¹³⁴ Ebből adódóan az elvándorlás mérséklése és ezzel együtt az egyházi struktúra megőrzése érdekében a fejedelmi kormányzat törvényi szinten, szervezetten, a fent említett esethez hasonló adókedvezményekkel és egyéb adományokkal igyekezett a kondominium térségében tartani a gyülekezetet feltételező lelkészi állományt, és a végvári, köztük a somlyói katonaság bevonásával védelmük megszervezésére is külön hangsúlyt fektetett.¹³⁵ Az Olasz Ferenc számára adott utasítás külön pontokban szabályozta a hódoltsági vármegyékben az egyháziak védelmét, valamint elrendelte a somlyói főkapitánynak a papok fizetéséről és jövedelméről

¹²⁹ MNL OL F 125 Curiosa oeconomica Apaffyanae nr. 116, 118; MNL OL F 12 11. d. I. Apafi Mihályhoz intézett folyamodványok, XII./3./5; EOE XV: 114; ANR DJC Colecția socoteli princiare fasc. 60. nr. 133.

¹³⁰ MNL OL P 1239 1–1663–1. nr. 37–38; EOE XIII: 279. A későbbiekben is több törvény szabályozta a rabváltságot és -kereskedelmet. EOE XV: 114. A Magyar Királyság és hódolt területeinek szervezett rabkereskedelmével azonban egyelőre nem találkoztunk a forrásokban. Lásd erre példaként: Pálffy 1997: 7–78.

¹³¹ MNL OL F 12 11. d. I. Apafi Mihályhoz intézett folyamodványok, XII./3./29; Kulcsár 1991: 419.

¹³² Szabadi 2017: 55–68.

¹³³ MNL OL F 12 11. d. I. Apafi Mihályhoz intézett folyamodványok, XII./3./27; Szalai 2021c: 243–244.

¹³⁴ ANR DJC Colecția personală Kemény József nr. 1142/2; Petri 1901: 339.

¹³⁵ EOE XVI: 609.

történő gondoskodást. Feladatául jelölték ki továbbá, hogy ne engedje az adóztató oszmánokat az egyháziak házában megszállni, és felügyelnie kellett azt is, hogy a papok a „dézma dolgában [...] meg ne csalassanak senkitől, úgy törvényükben és szokásukban megtartassanak”.¹³⁶ Az állam a református lakosságtól a papjaiknak járó dézma átvállalásával gyakorlatilag garantálta a lelkészek fizetését a hódolt térségben, ezzel is ösztönözve helyben maradásukat – és rajtuk keresztül gyülekezeteikét is. Mindehhez nagyban hozzájárultak a templomok építéséhez, az iskolák működtetéséhez és a gyülekezet tagjainak közvetlenül juttatott fejedelmi és főúri adományok,¹³⁷ valamint alkalomszerűen a helyi prédikátorok pénzbeli megsegítése, amelyért érthető módon ugyancsak a somlyói főkapitány felelt.¹³⁸

Kétségtelen, hogy a református eklézsia is nagyban támaszkodott a somlyói főkapitányra: az 1676. évi zilahi zsinat például a lelkészek jövedelmével való problémák rendezését az ő illetékességébe utalta. Emellett bizonyos esetekben bíráskodási jogkörrel is rendelkezett az egyházi személyek javadalmazása ügyében.¹³⁹ A gyakorlat szintén azt mutatja, hogy Olasz Ferenc főkapitány-főispán – a hódoltság jobbagyártarsadalomban felmerülő konfliktusokhoz hasonlóan – az egyházat és az egyháziakat érintő súrlódásokban is törvényt tehetett: egy postálkodással és hírszerzéssel kapcsolatos ügyben zajló *inquisito* során például a főkapitány a percesenyi prédikátort is beidézte Somlyóra.¹⁴⁰ Ugyancsak a Somlyón ülésező vármegyei törvényszékhez kötődött a valkói lakosok templomuk elpusztítására vonatkozó panaszának kivizsgálása.¹⁴¹

* * *

Össességében megállapítható, hogy Váradi oszmán kézre kerülését követően a Partium szinte egészét és az erdélyi vármegyék egy részét érintő kettős birtoklás és az ez által érintett sáv folyamatos szélesedése jelentős társadalmi problémákat és gazdasági átalakulást hozott magával a vidéken. Ezekre reagálva az Apafi-kormányzatnak mielőbb meg kellett teremtenie a térségben a mindennapi élet új kereteit és az oszmán-magyar együttélés lehetőségeit.

A helyben maradt népesség számára óriási terhet jelentett a többfelé történő adózás, valamint az adóztatók erőszakos fellépése. A terhet sok település nem bírta el: a lakosság egy része a portyák áldozatává vált, mások az elvándorlás mellett döntöttek, így a vidék egyes részei teljesen elnéptelenedtek. Ugyanakkor kétségtelen, hogy mind az oszmán, mind az erdélyi fél bevételei megőrzésére törekedett, a népesség helyben maradását, illetve a térség újránépesedését adókedvezményekkel igyekeztek ösztönözni. Utóbbi a Partium egyes vidékein

¹³⁶ MNL OL P 1239 1–1680–1. nr. 20–33.

¹³⁷ MNL OL F 125 Curiosa oeconomica Apaffyanae, nr. 115, 117; ANR DJC Colectia socoteli princiare fasc. 60. nr. 87; SZTE KKK Szádeczky-Kardoss Béla hagyatéka Ms. 73. I. Apafi Mihály Köblös Péternek, Gyulafehérvár, 1671. december 19.; Szalai 2023c: 284–285.

¹³⁸ ANR DJC Colectia personală Kemény József nr. 361/23–24.

¹³⁹ Dáné–Szabadi 2022: 245, 255.

¹⁴⁰ MNL OL P 1238 1–1685–65. nr. 4.

¹⁴¹ TMÁO V: 31.

– ahogyan azt Fövényes példája is mutatja – a lakosság kicserélődését eredményezte.

Érdemes felhívni a figyelmet a hódoltságban birtokos társadalom életében bekövetkezett változásokra is, azaz a kényszer szülte lehetőségként értelmezhető gazdasági-katonai karrierutakra. A Magyar Királyság és hódolt területeinek viszonyrendszeréhez hasonlóan ugyanis a partiumi nemesség is elhagyta a hódoltságban fekvő birtokait és az erdélyi kormányzat, többnyire a végvárak szolgálatába állva vészelt át a zavaros helyzetet, a jószágából származó bevételeinek kiesését. Hozzátehetjük azt is, hogy a hatalmi válság háborúinak következményeként az Apafi-korszak kezdetén kialakult „szakemberhiány” miatt a fejedelem nagymértékben támaszkodott a formálódó tisztikarban a partiumi „szolgáló nemesekre”, mint például Szalárdi Jánosra, Ugray Gergelyre vagy Teleki Mihályra. A birtokos társadalom azonban mindent megtett annak érdekében, hogy megtartsa földesúri jogait a hódoltságban, amely jelzi, hogy a fennálló helyzetet ideiglenesnek tekintették.

Hasonlóan vélekedett a fejedelem és az erdélyi kormányzat is: az uralkodói és a kincstári bevételek megőrzése elsősorban a végvárrendszer, legfőképpen az északnyugati térség, vagyis a történeti Bihar vármegye, a Szilágyság és az Érmellék felügyeletét ellátó Somlyó végvárának ellátása miatt volt elengedhetetlen. A kölcsönösség jegyében Somlyó feladatát az említett területen a váradi oszmán és a felső-magyarországi katonasággal szembeni erdélyi jogfolytonosság fenntartásában, a lakosság és ezzel együtt az államiság védelmében jelölte meg az erdélyi kormányzat. A somlyóiak a hódolt területek gazdasági működését kétségkívül kézben tartották, bizonyos esetekben – mint például az székelyhídi harmincad üzemeltetése – akár együttműködve az oszmán hatalommal. A bevételek biztosítása mellett az erdélyi állam befolyásának és jogainak megőrzését, továbbá a hódolt lakosság támogatásában való hathatós szerepvállalást segítette a somlyói főkapitány katonai hatáskörének közigazgatási jogkörrel, azaz a főispáni tisztséggel történő kibővítése. Egyértelműen kijelenthető, hogy a somlyói tisztségviselők és katonaság – korlátozott lehetőségeik ellenére is – gyakorlatilag a korszak egészében képesek voltak ellátni kijelölt feladatukat, azaz megtartani Erdélynek a rájuk bízott „darab földet”.

FORRÁSOK

- Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Bihor, Oradea (ANR DJB)
Fond Familial Ugray-Bölöni.
- Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj, Cluj-Napoca (ANR DJC)
Colecția generală de documente.
Colecția personală Kemény József.
Colecția personală Kemény Sámuel.

- Colecția personală Mike Sándor.
 Colecția socoteli princiare.
 Fond Familial Bánffy.
 Fond Familial Béli din Ozun.
 Fond Familial Wesselényi din Jibou.
- Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Sibiu, Sibiu (ANR DJS)
 Colecția personală J. Benigni von Mindenberg.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 F 12 Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Lymbus.
 F 125 Cista Diplomatica, Collectio historico-diplomatica 1666–1771.
 P 658 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Új rendezés.
 P 659 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Missiles.
 P 669 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, uzoni Bély család levéltára.
 P 1238 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Teleki Mihály gyűjtemény.
 P 1239 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Apafi Mihály gyűjtemény.
 R 298 Erdélyre vonatkozó gyűjtemények, Erdélyi iratok (1527–1939) Évrendezett iratok.
 X 4788 Másolatok gyűjteménye, Kemény Sámuel gyűjtemény (11697. tekercs)
- Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára (MNL HBVL)
 Debrecen város magisztrátusi jegyzőkönyvei (DVJkv).
 IV. H. 1012./a. 1. Számadáskönyvek. Házi pénztári iratok.
- Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK)
 Kézirattár, Oklevélgyűjtemény.
- Szegedi Tudománygyűjtemény, Klebelsberg Kuno Könyvtár (SZTE KKK)
 Régi Könyvek Tára, Kéziratok, Szádeczky-Kardoss Béla hagyatéka.
- Dáné Veronka – Szabadi István 2022: *A Tiszántúli Református Egyházkerület Zsinati iratai I. 1578–1735*. Debrecen.
- EOE XIII. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdélyi országgyűlési emlékek. 13. 1661–1664*. Budapest, 1888.
- EOE XIV. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdélyi országgyűlési emlékek. 14. 1664–1669*. Budapest, 1889.
- EOE XV. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdélyi országgyűlési emlékek. 15. 1669–1674*. Budapest, 1889.
- EOE XVI. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdélyi országgyűlési emlékek. 16. 1675–1679*. Budapest, 1893.
- EOE XVII. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdélyi országgyűlési emlékek. 17. 1679–1682*. Budapest, 1889.
- EOE XVIII. = Szilágyi Sándor (szerk.) *Erdélyi országgyűlési emlékek. 18. 1683–1686*. Budapest, 1895.
- Koncz József 1899: Szalárdi János kiadatlan levelei és reá vonatkozó egyéb apróságok. [Második és harmadik, befejező közlemény]. *Irodalomtörténeti Közlemények* (9.) 2–3. 211–228, 335–346.
- Petri Mór 1901: *Szilágy vármegye monographiája*. II. [S. 1.]

- Szádeczky Béla (kiad.) 1911: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartási naplója. I. kötet. Bornemissza Anna gazdasági naplója (1667–1690)*. Budapest.
- TMÁO IV. = Szilády Áron – Szilágyi Sándor (szerk.) *Török-Magyarkori Állam-Okmánytár. IV.* Pest, 1870.
- TMÁO V. = Szilády Áron – Szilágyi Sándor (szerk.) *Török-Magyarkori Állam-Okmánytár. V.* Pest, 1871.
- TML III. = Gergely Sámuel (szerk.) *Teleki Mihály levelezése. III. 1664–1666*. Budapest, 1907.
- TML IV. = Gergely Sámuel (szerk.) *Teleki Mihály levelezése. IV. 1667–1669*. Budapest, 1908.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Buza János 2017: Bihar és Zaránd vármegyei települések az adóprés szorításában: az Oszmán Birodalom monetáris válsága, 1645. *Századok* (151.) 1. 119–146.
- Dáné Veronka 2006: „Önagysága széki így deliberála.” *Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 259.) Kolozsvár. <https://doi.org/10.36240/etf-259>
- Feneşan, Cristina 1990: L'origine du condominium fiscal osmano-transylvain. *Revue des Études Sud-Est Européennes* (28.) 1–4. 89–100.
- Feneşan, Cristina 1991: Quelques aspects de condominium Osmano-Transylvain au XVIIe siècle. *Osmanlı Araştırmaları* (11.) 111–121.
- Hegyi Klára 1985: Török közigazgatás és jogszolgáltatás – magyar városi autonómia. *Történelmi Szemle* (28.) 2. 227–256.
- Hegyi Klára 1995: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest.
- Hegyi Klára 2007: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. Budapest.
- Hegyi Klára 2019: *A füleki szandzsák*. Budapest.
- Izsépy Edit 1962: *Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel, 1660–1682. Az Egyetemi Könyvtár ritkaságtárának anyagából*. Budapest.
- Kulcsár Árpád 1991: Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején. *Századok* (125.) 5–6. 415–448.
- Mátyás-Rausch Petra – Szalai Ágnes (kiad.) 2021: *Fejedelmi prefektusok Erdélyben. Források a kora újkori Erdély igazgatástörténetéhez*. Budapest.
- Michels, B. Georg 2021: *The Habsburg Empire under Siege: Ottoman Expansion and Hungarian Revolt in the Age of Grand Vizier Ahmed Köprülü (1661–1676)*. Montreal. <https://doi.org/10.1515/9780228006978>
- Pálffy Géza 1997: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török-magyar határ mentén (Az oszmán-magyar végvári szokásjog történetéhez). *Fons* (4.) 1. 5–78.
- Szabadi István 2017: A református egyház a hódolt Biharban. In: Oborni Teréz (szerk.): „Örizzük Váradot”. *Nagyvárad és Bihar vármegye története a kora újkorban*. (Tanulmányok Biharország történetéről 4.) Nagyvárad, 55–68.

- Szabadi István 2021: „Töröknek, tatárnak köntösét megfogtam, fejemet murzának szépen meghajtottam”. Nógrádi Mátyás püspök váradi fogsága. In: Csorba Dávid – Szatmári Edina (szerk.): „... Tanácsaid hűség és igazság”. *Tisztelgő írók Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára*. Budapest, 111–120.
- Szakály Ferenc 1981: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest.
- Szalai Ágnes 2019: „Ez végház Várad helyett lévén...”. A fejedelmi kormányzat szerepe a Székelyhíd végvár körüli tárgyalásokban. In: Oborni Teréz (szerk.): „*Várad mint oltalmaztatik*”. *Küzdelmek Váradért a kora újkorban*. (Tanulmányok Biharország történetéről 7.) Nagyvárad, 137–168.
- Szalai Ágnes 2021a: „Nagyságotok és kegyelmetek lévén az haza oszlopi...”. A fejedelmi kormányzat szerepe a váradi török tartománnyal szembeni végvárrendszer megszerzésében az 1660-as évek derekán. *Hadtörténelmi Közlemények* (134.) 3. 547–577.
- Szalai Ágnes 2021b: Béli Pál és Ébeni István jelentése a fejedelmi tanácsnak az erdélyi végvárak állapotáról (1665). *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények* (21.) 495–505.
- Szalai Ágnes 2021c: Adalékok az erdélyi–oszmán–török kondomínium Apafi-kori történetéhez (1661–1685). In: Oborni Teréz (szerk.): „*Az Várad dolga a legnagyobb...*”. *Váradi és partiumi nemesek, katonák és tisztségviselők a kora újkorban*. (Tanulmányok Biharország történetéről 9.) Nagyvárad, 237–285.
- Szalai Ágnes 2023a: Erdély és a váradi vilajet határkonfliktusa 1671–1672-ben. *Történelmi Szemle* (64.) 2. 237–255.
- Szalai Ágnes 2023b: „Az váradiak [...] Sebesvár ellen csikorgatják fogokat”. Sebesvár végvára az Apafi-korszak első felében. *Erdélyi Múzeum* (85) 1. 115–131. <https://doi.org/10.36373/em-2023-1-8>
- Szalai Ágnes 2024: Erdély déli végeinek védelme az Apafi-korszak első felében. In: Pakó László (szerk.): *Certamen. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában. Kolozsvár*. [Megjelenés alatt.]
- Szilágyi Sándor 1867: *Vértanúk a magyar történetből: történelmi tanulmányok*. Pest.
- Trócsányi Zsolt 1972: *Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig*. Budapest.
- Trócsányi Zsolt 1980: *Erdély központi kormányzata 1541–1690*. Budapest.
- Wolf Rudolf 1981: Cetatea Șimleului. O schiță monografică. *Acta Musei Porolissensis* (5.) 395–409.
- Wolf Rudolf 1983: Formarea și evoluția domeniului cetății Șimleu pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea. *Acta Musei Porolissensis* (7.) 249–271.
- Zoltai Lajos 1906: *Debrecen a török uralom végén. A város háztartása 1662–1692*. Különlenyomat a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemléből. Budapest.